

ҚИЁСЛАНАЁТГАН ТИЛЛАРДА ҚУРИЛИШ АТАМАЛАРИНИНГ СТРУКТУР ВА ДЕРЕВАТИВ ТАДҚИҚИ

Собиров Отабек Қодирович

АДУ ўқитувчиси

E-Mail: otabeksobirov774@gmail.com

Шокиров Шерали Иброхимович

АДУ профессори

E-Mail: sheralis790@gmail.com

***Аннотация:** Ушбу мақолада тилшуносликда кўп фойдаланиладиган сўзларнинг маъноларини тартибга солиш жараёни атамашунослик лугатининг таркибини тўлдириш усуллари ва атамашуносликни шакллантириш воситалари ва усулларини таҳлили масаласи кўплаб тадқиқотларда сўзларни шакллантириш усулларини тизимлаштириш бўлиб, биринчи навбатда морфологик сўзларни шакллантириш усуллари билан боғлиқ бўлган масалалар ёритиб берилган.*

***Калит сўзлар:** атама, терминологизация, лексик-семантик, аффиксация, конверсия, асослаш, экстралингвистик*

Қурилиш саноатига оид атамаларнинг маъноларини таҳлил қилиш шуни кўрсатдики, соҳа лугатининг ўзига хос сўзлар бўлиб, кўп ишлатиладиган сўзларнинг турли семантик маъноларидан фойдаланади. Шу муносабат билан тилда сўзларни семантик терминологизация қилишнинг турли усуллари мавжуд. Атамаларда маънони ўзгартириш орқали сўз учун хос бўлмаган янги хусусиятлар ва белгиларга эга бўлади ва объектив маъно ва тушунчаларни белгилаш билан ажралиб туради. Шу муносабат билан сўзнинг терминологик маъносини ифодаловчи лексема маъносидан фарқ қилади.

Тилшуносликда кўп фойдаланиладиган сўзларнинг маъноларини www.pedagoglar.org

тартибга солиш жараёни атамашунослик луғатининг таркибини тўлдириш усулларида бири ҳисобланади. Бундай баёнотнинг асосий сабаби, миллий сўз билан бошқа семантик таркибни эгаллаш ва уни махсус илмий концепцияни белгилашдир. Таъкидлаш керакки, оддий сўзларни терминологизация қилиш анча мураккаб жараёндир.

Кўпинча атама сифатида фойдаланилган лексеманинг маъноси лексик-семантик вариантларидан бири сифатида умумий сўзининг семантик тузилиши билан алоқада бўлиб, уни иккиламчи полисемантик хусусияти туфайли кенгайтирадиган ҳолатлар мавжуд. Атамашуносликнинг бундай усули инглиз ва ўзбек тилларида йўналишга кириб келган умумий тил сўзининг кучайтирувчи маъноси билан чамбарчас боғлиқлигини сақлайдиган сўзлар учун хосдир. Қуйидаги сўзлар қурилиш соҳасига оид атамашуносликда ишлатиладиган сўзлардан бўлиб, *ҳовли, ҳана, гишт, болга, ранда, мих - wall, house, brick, hammer, bullet* бу сўзлар номинатив маъноси билан семантик алоқани бузмайди. Юқоридаги атамалар номинатив эмас, балки "объективлаштирилган" маънога боғлиқлиги билан тавсифланади. Шунингдек, ушбу сўзларнинг маъносини ва семантик тузилишини кенгайтириш объектларнинг янги хусусиятларини номлашда муҳим омил сифатида қўлланилади. Атамашуносликда сўзнинг маъноси билан якунига олиб келадиган ва унинг бир неча тушунчаларини кўрсатиб берадиган хусусиятлари унинг омонимини ҳосил қилади. Мана шундай ҳолда, сўзнинг бир хил шакли бўйича янги объект ёки ҳодисанинг иккиламчи номи мавжуд бўлади.

Нутқда сўзларини терминологизация қилиш, масалан, ўзбек тилидаги “юк” сўзи ва унинг инглиз тилидаги “load” эквиваленти буни аниқ исботлайди. Қурилиш соҳасидаги сўзларни илмий тушунчаларни ифодалаш учун улардан фойдаланиш доирасини аста-секин кенгайтириш зарур. Сўнг ушбу атамалар тобора асл маънодан мавҳумлашади ва охир-оқибат умумий концептуал семантикасига эга бўлади. Бу “юк” атамасининг асл ва энг мавҳум кенгайган маъносини қиёслаш билан кўрсатилади: "юк" - > оғирлик юки,

масъулият; "сейсмик юк" ва ҳ.к. Мана шундай ҳолларда атамани иккиламчи номини талқин қилиш мавжудлигини кўришимиз мумкин. Шунингдек, у атамага айланиб, янги объектлар ва ҳодисаларни номларини ифодалаш ва бу сўз бирламчи маъносидан чиқиб кетиши белгилари билан тасдиқланади.

Атамашуносликни шакллантириш воситалари ва усулларини таҳлили масаласи кўплаб тадқиқотларда сўзларни шакллантириш усулларини тизимлаштириш бўлиб, биринчи навбатда морфологик сўзларни шакллантириш усуллари билан боғлиқ. Сўз яшашнинг қуйидаги усуллари мавжуд бўлиб, улар икки гуруҳга бўлинади:

а) ўзаро бир-бирига боғлиқ сўзларни шакллантириш усуллари:

1) аффиксация;

2) конверсия;

3) асослаш;

б) экстралингвистик характерга эга сўзларни шакллантириш усуллари:

1) асл кўшимчалар;

2) аффиксни ўз ичига олган сўзларни шакллантириш;

3) икки ёки ундан ортиқ компонентларнинг яқин синтактик ва семантик алоқасида сўз ҳосил бўлиши;

4) қисқартма шаклдаги сўзлар.

Умуман олганда, ушбу таснифга риоя қилган ҳолда тизимлаштириш адабий тилнинг луғатига хос бўлган сўз шаклланишининг турлари ҳисобга олинади. Атамаларни шакллантириш усулларини ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлиб, биринчи навбатда атамаларни шакллантириш учун иборанинг кенг қўлланилишида ифодаланади.

Маълумки, атамаларда маъно кенгайишининг умумий маъносидан мавҳумлашган ҳолда сўз яшашнинг лексик-семантик усули, концептуал мазмун ва семантик ҳодисага қараганда анча катта. Шунинг учун, бу ҳолда атама бироз шартли характерга эга.

Ўзбек ва инглиз тиллараро ўзаро ёзишма усулларини таҳлил қилишда ушбу усул лотин бўлмаган атамалар ўртасидаги қуйидаги таркибий

муносабатларни очиб беради:

1) чоғиштирилаётган тилларда қурилиш саноъатида бир хил вазифага ва номга эга атамалар ёки қурилиш соҳасига оид атамалардаги лексик-семантик ҳодисалар туфайли баъзи фарқлар аниқланади, хусусан:

1 (а): икки тилда маъноси бир ва бир хил вазифа ўтовчи сўзлар:

инглиз тилида: *beam, black, bitumen, block, boulder, stone, rock, barrier, plaster, latch, block, cement, ballast, bay, varnish, lacquer, mastic, resin, instrument, tool;*

ўзбек тилида: *тўсин, асфалт, битон, қора сақич, тош, тўсиқ, гипс, лой, блок, цемент, юк, шагал, панел, айвон, қулф, мастик, асбоблар, пардозлаш.* б) мулоқот мазмунидаги маъносига қараб ажратилади: **инглиз тилида:** *glass, stud, tack, nail, peg; spade, shovel, trowel, scoop, dipper, ladler;* **ўзбек тилида:** *қадаш, тирноқчўмич, қирқа ва бошқалар.*

2) бирор ҳаракатдан келиб чиқиб номланувчи ёки қўшимчалар қўшилиши билан вижудга келган соҳа атамалари:

а) мазмунидан келиб чиқиб номларга ўзгарувчи атамалар; *eye-дераза кўзи, hook-илгак, post-устун, тамба, adherence-япиштиргич, япишқоқ, сақич, wall-девор, тевараги берк жой, board-тахта, гавдаланган тахта, apparatus-станок, ёғочларни шаклга келтирувчи ускуна, frame-ром, атрофи ёғоч билан шакл берилган муюм, adit-дўкон, гузар, abode-манзил, макон, chute-тўғри ёғоч, тик ёғоч, rosette-бант, уланган жой, access- гузар, abut-туташиув, боғлам, brouch-парма, bagie-арава, tent-чодир, frame-ром slope-тоб ташламоқ, descent-ёнқич (томга нисбатан); lodge-уй:*

б) **қўшимча олмаган мураккаб атамалар:** *hatchet- дурадзор, beam-часпак, тагсинч, verandah-нешайвон, barrow-замбилгалтак, pick-қўшбош, shovel-белкурак, slate-шифер қопламаси, bat-пишган гишт, bar-сартарош, adobe-хом гишт, flue-дудкаш, channel-ариқ, тутам, bottom-пойдевор, bed-пундамент, пойдевор, balcony-нешайвон, bass- куйдирилган тош, қаттиқ гипс, mortar, grout-куйдирилган оҳак; mallet-болгани сопи; veneer-айлана панжара, айлана девор, wainscot-панелли девор; apprentice- бир қаватли том,*

garret-кўп каватли уй; aisle-иморат зинопоясси; bucket- лой машинаси; screw-шурупли қотирма мих.

Юқорида келтирилган мисоллар сўз шаклланиш моделларининг лингвистик синонимияси билан боғлиқ, масалан: манзил – манзилгоҳ, нажжор-дурадгор, айвон-пешайвон ва ҳ.к.

Баъзи ҳолларда, моделлар бир-бирига ўхшаши лингвистик тахлилларда учраб туради. Мана шундай вазиятларни инобатга олиб биз ўзбек тилида аксарият атама ва ибораларнинг мавжудлиги уларнинг келиб чиқиш тамойилининг тавсифий хусусияти деган фикрга келдик. Сўз ҳосил қилишда деривация тушунчаси сўзни морфемаларга бўлиш имкониятига асосланади. Морфемалар эса аффикларни бириктириш қобилиятига эга: префиксал ва кўшимчали.

Сўз ясовчи морфемалар ва аффикслар сўзлар билан бирлаштириш натижасида қурилиш саноатига оид атамаларни ташкил қилади. Изланишнинг ушбу усули семантик корреляция асосида илдиз морфемасига турли аффиксал морфемаларни кўшишда ёрдам беради ва бу усул сўзнинг тўлиқ маъносида сўз ҳосил қилади. Ҳозирги кунда тилшуносликдаги сўзлар турларини фарқлаш типологик мезонлар билан шакллантириш усуллари асосланади.

Инглиз ва ўзбек тилларидаги атамаларни таҳлил қилишда фонетик воқеликларини намоён бўлиши типологик хусусиятларини шакллантиришда кўшимчалар ва префикслардан фойдаланиш имкониятларида очиб беради. Шу билан бирга, янги сўзларни шакллантириш усули сифатида префиксациядан фойдаланиш бир хил хусусиятларни намоёиш этади.

Чоғиштирилаётган тилларда янги сўзларни шакллантиришда чекланган миқдордаги префикслар мавжуд бўлиб, уларнинг семантик майдони ҳам чекланганлиги гувоҳи бўлди. Ушбу хусусият, ўзбек тилига хос хусусият бўлиб, ундаги асл префиксал элементлар ўзак билан бирлаштирилади. Лекин янги сўзларни шакллантиришда иштирок этмайди, иккиламчи маъноси эса шакланган префикслар янги сўзларни шакллантиришда миқдор ва семантикада жуда самарасиз ҳисобланади. Бирлаштирилган

морфемаларининг сонига қараб, атамалар икки гуруҳга монолексемик ва полилексемик атамаларга бўлинади.

Монолексемик атамалар аффикслардан ясалган битта маънодан иборат олинган сўзлардир: *инглиз тилида: forget, abrasion, absorbability, acoustical, absorber, absorbent, setting, abutment, accelerator, acreage, adjustment; ўзбек тилида: қўйма, қўйма темир, ранда, электр, гипс, тўғон, ҳамроҳлик, бирдамлик, хавфсизлик ва бошқа.*

Полилексемик атамалари икки ва ундан ортиқ маънолардан иборат бўлиб, уларга аффикс ёки қўшимчасиз шаклланиш воситачилигида бўлади: *инглиз тилида: roof -block, cantilever-arm, rammed-concrete, portland-cement-concrete, drift-bolted, glass-hardened, glass-work, glasscrete, hallway, half-block, half-timbered, stairhall, hardware, holderbat - том-блок, консол-қўл, rammed-бетон, Портленд-цемент-бетон, drift-болтли, shisha-қотиб қолган*

Сўз шаклланишида воқелик объектлари ва ҳодисаларини номлаш, улар ҳақида тегишли тушунчаларни шакллантиришга хизмат қилади. Сўз шаклланиши маълум даражада номинация механизмини очиқ беради ва энг муҳим жиҳати шуки, сўз ҳосил қилиш жараёнининг семантикаси дир. Қўшимчалар олмаган атамалардан фарқли ўлароқ, ҳосилалар иккиламчи ном бўлиб, уларнинг шаклланишида уларни ташкил этувчи аффиксларнинг семантик муносабати билан боғлиқ. Бу жиҳатдан сўзларнинг маъноларини кенгайтирувчи сўзларнинг семантик мотивацияси муҳим аҳамиятга эга.

Маълум бир жараёндаги фаол сўзларнинг маънолари кенгайтирувчи қўшимчаларни қиёслашда вақтида келиб чиқадиган умумий маъно сўз шаклланиши деб аталади. Сўз ҳосил қилиш бу коммуникация жараёнларида характерли хусусияти бўлиб, у ўзаро боғлиқ бўлган гуруҳларда янги маъноларининг ҳосиласида намоён бўлади.

Сўз ҳосил қилиш жараёнини қиёсий жиҳатдан ўрганиш биринчи навбатда сўз ҳосил қилишнинг семантик шартларини аниқлашга ва моделларини ишлаб чиқишига қаратилган бўлиши керак. Ушбу муносабатни қиёсий жиҳатдан ўрганиш усулларида бири чоғиштирилаётган инглиз ва

Ўзбек тилларида сўз яшанинг ўзига хос воситаларининг нисбатини таҳлил қилиш бўлиши мумкин.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. О'zbek tilining izohli lug'ati.– Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti // [www/ziyouz.com kutubxonasi].
2. Cambridge Advanced Learners' Dictionary.
3. Macmillan English dictionary for advanced learners second edition. M.Shovel– London: Macmillan Publisher
4. Jabborov I. O'zbeklarning an'anaviy xo'jaligi, turmush tarzi va etnomadaniyati. – Toshkent: Sharq
5. Maxmaraimova Sh. Hozirgi o'zbek tili leksikologiyasi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Firdavs-Shoh nashriyoti
6. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва: языки русской культуры